

ELŐSZÓ

A kötet az 1990-es években és az ezredforduló táján született írásokat foglalja magába, amelyek különböző helyeken íródtak, itthon és külföldön, s különböző helyeken is jelentek meg. Mindezt mutatja a témák különbözősége is, melyek azonban nem annyira a változatos tematikai érdeklődéssel indokolhatóak, hanem inkább a körülmények kényszerével.

A szövegek témái, ebből adódóan, különböző megközelítéseket feltételeznek. Mindazonáltal van egy közös jellemzőjük, amely a szemléletmódban érhető tetten. Ez pedig a történeti-genetikus beállítódás a kutatót tárgy vizsgálatában és értelmezésében. A dolgokat mozgásukban – eredetükben, kibontakozásukban – és mindenkori folyamatszerűségükben, a partikularitásokat a nagyobb kontextusában próbáltam megközelíteni. Bárminek is nevezzük ezt a beállítódást, annyi megállapítható, hogy a történeti időszemléletben emberi lényegünk összetettségének folyamatszerűsége tárul fel: kötöttségeink, közös tudásunk, kapcsolathálózataink, gondolataink, érzelmeink mintázott szövődéke stb., melyeket részben öröklünk, részben mi alakítunk ki, és részben átadjuk a következő nemzedéknek. Az átadás láncolatát a mindenkori alkalmazkodás létező feltételei és az újabb feltételek kialakítása motiválja. A mindennapokban az emberek tudatos/tudattalan válaszokat adnak minderre, és sok más, az életük összeshövedéseiből származó történésekre, természetesen a helytől és az időtől is behatárolva. Helyzet: és időtapasztalásuk beágyazott, ami és ahonnan, s főleg az, ahogyan látják a dolgokat, több tényezőtől befolyásolt. Arra kívántam mindezzel utalni, hogy a kötet írásai, partikulárisabb értelemben is, jól rögzítik a motivációk hely- és időfüggőségét, amelyben készültek. A műfaji és szerkezeti jellemzőik pedig a jelzett függőség mögött rejlő egyéni szándékokat, illetve a nem szándékoltságot villantják fel. A műgond, az éppen forgalomban lévő paradigmák fogalmi, elméleti, eljárásmodbéli kötöttségei számunkra, sajnos még mindig, egy nem interiorizált készletet képeznek. Ez nem jelenti azt, hogy tudatos nonkonform magatartásról lenne szó. Az ok: a szakmai előképzettség, mely kiegészül azzal a belátással, hogy a társadalomtudományok egymást kiegészítő, egymásra utalt tudásvilágot képviselnek, amelyek történetileg-társadalmilag behatároltak.

Mindennek előhívása, közlése azt mutatja, ahogyan pillanatnyilag látjuk, tudjuk a dolgokat. Ennyiben jogosnak tartom a tudástörténet terminust. Mindez és egyéb sok más arra utal, hogy a tudás az ember alapvető, természetéből fakadó lényege, amelynek története van, mint mindannak, ami az emberi élet feltétele. Ehhez szorosan kapcsolódó kérdés, hogy a tudás miért éppen napjainkban vált a divatos témává, holott az emberi nem lényege volt mindig, még akkor is, ha egyes korszakokban a körülmények nem kedveztek kibontakozásának. Röviden: mindez összefügg azzal a mai

helyzettel, hogy tudásunk elért egy kritikus pontig, ahhoz a pontig, amikor az ember képessé vált szinte teljesen művilleg, mesterségesen létrehozott kellékekkel bebútorozni környezetét. Más szóval: eljutott a természettől szinte független iusza kultúra állapotának megalkotásáig. Ebből az a kézenfekvő következtetés adódhat, hogy az emberi tudás mindenható, s a jövőben is ezen az úton kell tovább menni. A pesszimista belátások létjogosultságát nem vitatjuk, a túlzott optimizmust sem. Eddig, legalábbis valahol középen volt a tudás ésszerű útja, reméljük, a jövőben is így lesz. Tény azonban, hogy a tudás, a lehetséges tudás, behatároltságából következik, hogy az adott kor emberének tudáskészlete a dolgok megismerésében és az ebből adódó megoldások formájában korlátozott, ami nem jelenti a tudás megszakítását. Más helyen, más időben vagy ugyanabban a tér-időben képes meghaladni korábbi korlátait.

Az ember történelme lényegében az emberi megismerés, a tudás története. Minden, az emberi életvilággal (a természet – társadalom – kultúra világával) kapcsolatos tény és tapasztalati, kognitív, érzelmi jelenség stb. történeti, következésképpen arról szól, ahogy megismertük és értelmeztük, illetve alkalmaztuk a dolgokat egy adott térben és időben. Más szóval: kulturálisan is meghatározott mindaz, ahogy gondolkodunk, érzünk, tapasztalunk, megoldásokat keresünk. Például a természet és a társadalom megismerésének megvan a maga története, s egyik sem lezárt történet. Mindkét megismerési mód lényegében tudástörténet.

A tudástörténet az emberi megismerési folyamatban felhasznált elméleteket, módszereket genetikusan megközelítésben vizsgálja, tárgya minden magunkról és másokról elbeszélte tudás, amellyel az ember a történelemben a természeti környezete és saját életvilága támasztotta kérdéskötegek megoldására kereste, illetve keresi a válaszokat. A tudástörténetet megértő, értelmező, összehasonlító és holisztikus belátás vezérli a hosszú gondolati és objektívációs folyamatok leírásában. A tudástörténet az egyéni/kollektív nézőpontok, szemléletmódok története, az, ahogyan az adott időben és helyen látjuk önmagunkat és másokat, a különböző társadalomszervezési megoldásokat, s a mögöttük rejlő eszméket, gondolatokat, intézményeket, szándékokat. Ilyen értelemben a gondolkodás és a tapasztalat tudásának a története. Vagyis az emberi megismerés folyamatait leíró történeti tudás. Nem egyszerűen a tudás társadalomtörténete, vagyis nem a tudásszociológia riválisa. Nemcsak az eszmékkel és gondolatokkal foglalkozik, hanem a tudásnak az emberi történelemben megvalósult tárgyasult alakzatait is vizsgálja. Ezek lehetnek szokások, intézmények, társadalomszervezési formák, műalkotások, eszmék, gondolatok, módszerek, elméletek, politikák, geopolitikák, gazdálkodási formák, alkalmazási módok stb. Mindaz, amely valamilyen gondolati és tárgyasult produktumként már a múlté, de jelen van és tanulságos napjainkban, segíthet a dolgok megértésében, a tévedések elkerülésében, a jövő alternatív lehetőségeinek kidolgozásában.

Az elmondottak csupán a tudástörténet-terminus lehetséges megközelítési módozatai. A kötet írásai azonban a különböző dolgokról tapasztalt és lehetséges tudásokat beszélnek el, amelyeket az adott kor lehetőségei, körülményei, a subjektív szándékok és látásmódok határolnak be, illetve szematizálnak.

Miközben elismerjük a világ (valóság), s benne az életvilágok pluralitását, valamiféle támpontra, nézőpontra is szükségünk van ahhoz, hogy viszonyítási alapunk legyen. Ez a viszonyítási pont nem rögzített, állandó alakulásban van, azonban kötődik egy bizonyos gondolkodási tradícióhoz. Más szóval: pozicionálisan behatárolt az, ahogy a világot az adott nézőpontból látom és tapasztalom. Ebből a perspektívából, talán nem kell itt különösebben indokolnunk, sok minden fordítottja annak, amit tőlünk távolabb, illetve közelebb látni vélünk. Mindez nem jelenti azt, hogy a másik nézőpontjába nem helyezhetem bele magam. Azonban a jelzett perspektívából jól látható, hogy az európai gondolati, társadalomszervezési tradíció sem egységes. Leszámítva a 20. századi borzalmakat (bolsevizmus, fasizmus), alternatívákban sem igen bővelkedik. Az elmúlt háromszáz évben azonban az európai gondolat és praxis felforgatta a világot, hatására – azóta és napjainkban is – furcsa, különös hibridalakzatok vannak formálódóban. Mindezeket a fejleményeket esetenként nem kis aggodalommal szemléljük. Ahogy az egyes emberek, úgy a társadalmak sem képesek saját árnyékukat átugorni. Ez nemcsak saját szemléleti pozíciókra vonatkozik, hanem az adott társadalom tágabb történelmi-kulturális kontextusából fakadó képződményekre is.

Erről is szól a kötet bevezető tudásszociológiai dolgozata, vagyis a tudás idő-hely meghatározottságáról, „léthez-kötöttségéről”. Egy kaotikus, érzelmiileg, eszmeileg túlfűtött világ tapasztalatai szültkék a diszciplínát, ma már tagadják eszmetörténeti alapjainak létjogosultságát. Érvelésünk ez ellen szól. Annyiban hasonló a helyzet az ázsiaiság problémakörével, hogy ez utóbbit nem tagadják, de nem is beszélnek róla, sőt ma is vannak csodálói.

Az ázsiaiság, fél-ázsiaiság kérdéskötegének vizsgálata annak idején (1984) valami olyasmit érzékeltetett, hogy átfedés van a létező szocializmus és az ókori bürokratikus-despotikus struktúrák között. Pontosabban a kommunizmus utópiája magasabb technológiai, technikai szinten a létező szocializmusokban restaurálta az ó-kínai szervezési, igazgatási módszereket. Az orosz történelmi-társadalmi struktúrát a kínai derivációjának tekintettük, mongol-tatár közvetítéssel. Ma pedig, szintén ebből a tudástörténeti perspektívából, azt érzékelhetjük, hogy a monolit ideológiai-igazgatás jól megfér a piacgazdasággal, igaz, korlátolt formában, igaz, nem először Kína évezredek történetében, igaz, évezredek át a konfucianizmus a Mennyei Birodalom egyetlen ideológiája, egészen a császárság bukásáig (1912). S akkor még nem is beszéltünk a Szovjetunió közép-ázsiai utódállamairól. Az eszmék és praxisok története számára adódik a kér-

désben benne rejlő válasz: az emberiség gondolati és társadalmi szervezési alternatívái vajon nem korlátozottak-e, nem behatároltak-e?

Vagy pedig ott a román eset – melyet a kötetben több, egymást kiegészítő, sőt átfedő dolgozatban mutatunk be – jó példája annak, hogy mit jelent fél-ázsiai talajon a nyugati modell nem szelektív utánzása, milyen torzulásokat okozott a mindennapok valóságában, az életvilágban, milyen zavart a gondolkodó fejekben. Ezek a 19. és 20. századi felzárkózási, modellkereső tudásstratégiákról szóló témák, amelyek újból aktualitással bírnak. A felmerülő kérdések ugyanazok, mint a múltban: a hogyanra adandó válaszok nyithatnak utat a megújult lehetőségek számára. Mindez a mai napig kísért, nemcsak ott, hanem a térség többi – volt totalitárius rendszer – utódállamában is. A 19. századi német gondolkodásban teret nyert egy képlet, miszerint a világban vannak kultúraalkotók és kultúrautánzó népek. Ezt az elgondolást később Fr. Boas relativizálta az antropológiában. Térségünkre vonatkoztatva, s egy weberi belátással megtoldva: valahol valami elkezdődik, s később egy másik térben és időben kibontakozik, láthatóan, nem a mi esetünk. Permanens utánzásra lennének ítélve? Sajátosságaink a torzításokban, a negatív értelemben vett hibrid alaktalanságokban, nem adaptált utánzásokban rejlene – a múltban és a jelenben egyaránt? Beszűkült játéktérrel szokták mindezt magyarázni, ez tény, azonban nincs az a beszűkült tér, amelyben a mozgás csak egyirányú lehetne. Mindig voltak és vannak alternatívák, nem véletlen, hogy a tudástörténet egyben a tudásalternatívák története is. Vagyis az, hogy miként alkalmazkodik a lokális tudás egy adott korszak domináns tudásához.

A közép-európai probléma (az írások itt is átfedik egymást) azon néhány tucat híve számára, aki nyíltan is felvállalja a regionális identitást, szűkebben vett geográfia megközelítésben is, azt mutatja, hogy mennyire a mindenkori geopolitikai helyzetfüggőség határozta meg a róla szóló, csupán eszmetörténeti elbeszéléseket is. Az elképzelt közép-európai integráció tehát gondolatkonstrukció, s ennek eszmetörténeti felelevenítése részünkről rekonstrukció. Ebben az elképzelt térben a minimális kulturális affinitás tudata is nehezen tör magának utat, noha időközben különböző erőfeszítések is történtek. S az Európai Unió éppen aktuális téripolitikája sem mutat különösebb elmozdulást a 1990-es években oly fennhangon hirdetett Régiók Európája irányába. Ez megint csak arra látszik utalni, hogy térségünkben ismét utat törhetnek maguknak a fordított folyamatok megkötöttségei által behatárolt „alternatívák”. Gondolunk itt a nemzetiségi autonómiák xenofób, nacionalista korlátaira (érdekes módon erről ma már nincs szó), az oligarchikus jellegű családi-baráti-szakmai-párt „nem elitképződményekre”, az életvilágok torzulásaira, a teljes identitászavarra és veszítésre. Miközben egy civilizációs válsággal is szembe kell nézni, amelynek hazai szószólóit (Hankiss Elemér) nem az elvesztett világok iránti nosztalgia vezérli, hanem a hogyan tovább, ami térségünk évszázados súlyos kérdése is. Sem a múlt, sem a jelen nem nyújt külön-

nősebb optimizmusra okot. A kérdés az, hogy ebben a többszörös, rétegzett kontextuális függőség szorításában lehetséges-e végre valamit a magunk minőségjára alakítani.

Néhány szót az Európai Unió nemzetiségi viszonyairól. A kötetben szereplő előadást, felkérésre, az Európai Unió népszerűsítési akciója szülte. Ha már alkalom adódott, úgy gondoltam, az Európai Unió régi tagállamainak nemzetiségi viszonyait mutatom be. Azért, mert amikor térségünkben a nemzetiségi autonómiák kérdése az érintettek részéről szóba kerül, ne adj Isten, írásos formát is ölt, akkor az immár automatizmussá vált válasz mindig az, hogy az nem „európai” megoldás. Nos, azt akartuk dokumentálni, hogy a nyugati részek alkotmányos monarchiáiban (spanyol, belga, holland, brit), némi köztársaságában (finn, olasz) a történelmi, tősgyökeres nemzetiségek igenis széles autonómiákkal bírnak. Ha ez így van, akkor az a kérdés, hogy a keleti végeken szlogenné vált „európai” terminus mögé bújít elítelt és holdudvaraik vég nélkül folytathatják-e most már globalizmussal-európaisággal álcázott kicsinyes cselszövéseiket. Egyelőre úgy tűnik, hogy igen.

Záró soraimmal köszönetet mondok azoknak, akik a kötet kiadását szorgalmazták, szerkesztési munkájában közreműködtek. Így Jancsák Csabának, az ötletadónak és kiadónak, Nagy Dániel Gábor tanítványomnak, a kötet szerkesztőjének, továbbá a családomnak.

A szerző

Szeged – Algyő, 2005 októberében